

A NÉP A MAGA VALÓJÁBAN

GYÁNI GÁBOR

Magyar Néprajz VIII. Társadalom

Főszerk. Paládi-Kovács Attila

Szerk. Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.

1151 old., 6580 Ft

Mi a társadalomnéprajz? Ez az első kérdés, ami azon nyomban felötlik az olvasóban, midőn a honi társadalomnéprajz kézikönyvét a kezébe veszi. Bebizonyítja-e vajon számára ez a munka, hogy a társadalomnéprajz több alkalmazott történetírásnál, mivel létezik egyfajta önálló társadalom-néprajzi látószög és módszertan. Szabó László évtizedekkel ezelőtt azon a véleményen volt, hogy a két tudomány, tárgya szempontjából lényegében egy és ugyanaz, esetleges különbözőségük pusztán a fogalmi általánossághoz való eltérő viszonyukban rejlik. A történettudomány fogalmai, írta, arra alkalmasak, hogy segítségükkel a fő vonalakat megrajzoljuk, a néprajz ezzel szemben a finom összefüggésekre, az apróságokra figyel. Terjedelem és általánossági fok szerint tehát „a fogalmak a két tudományban nem állnak egy szinten”.¹

DISZCIPLINÁK HATÁRÁN

Sárkány Mihály nem osztja az idézett felfogást. *A társadalomnéprajzi kutatás hazai története* című, a kötetben szereplő tudománytörténeti áttekintése végén kategorikusan elveti az „egy, az egyén és közösség viszonyát a tevékenységek felől megközelítő-formalizáló, a társadalom hosszú távlatokban és történelmi dinamikájában való vizsgálatától elforduló, azt a történettudomány terebélyesítésére utaló” Szabó-féle koncepciót (65. old.). Egyúttal azonban visszautasítja Niedermüller Péter kritikáját is, mondván: „nincs a tényekre tekintettel az a bíráló, amely a magyar néprajzból társadalom és kultúra formálódása összefüggésének felismerését hiányolja” (65. old.). Niedermüller ugyanis azt állítja, hogy a hazai társadalomnéprajz tartalmi és tematikai bizonytalanságban leledzik. Ennek szerinte az az oka, hogy „a társadalomnéprajz mindazokkal (vagy elsősorban azokkal) a jelenségekkel foglalkozott, amelyek az anyagi kultúra és a – folklór szűkre szabott határain kívül estek, de valamilyen – elméletileg nem mindig tisztázott – módon a néprajztudomány vélt vagy valódi tárgyá-

hoz kapcsolódtak”. Ezekkel az összetett jelenségekkel azonban a néprajz meglehetősen felületesen foglalkozott, mivel „nem voltak meg az eszközei, [és] hiányzott az a szemlélet, amely lehetővé tette volna tárgyának [...] elemzését”. S főként azért, mert a néprajztudomány, önnön hagyományának megfelelően, túlzottan is ragaszkodik a kultúra-társadalom kettősségének a dogmájához. Ezért annyiban érdeklődik csupán a társadalom, amennyiben az az osztatlan „népi” vagy „paraszti” kultúrának a hordozója. Ebből ered, hogy „a társadalomnéprajz ugyan megkülönböztette a társadalmi élet jelenségeit, a kutatás gyakorlatában azonban ugyanúgy kezelte ezeket, mint bármely más kulturális megnyilvánulást”.²

Az anyagi kultúra kutatása ráadásul idővel átalakult történeti néprajzzá. A terepmunka (vagyis a közvetlen megfigyelés) helyett mind gyakoribb, hogy tisztán történeti (írott) források alkotják a néprajzi leírás és értelmezés empirikus alapját. A történeti módszer alkalmazásának előtérbe kerülése azonban szemléletváltást kíván (vagy kívánna). Hiszen: „A hagyományos módszer alapvetően arra törekedett, hogy a mai használatban megismert eszközöket, tárgyakat, eljárásokat az összehasonlító-történeti megközelítés segítségével fejlődési sémába helyezze el.” Ha ugyanis a cél többé nem az, hogy a mai paraszti használatban is felfedezzék az „ősi” dolgok előfordulását, hanem, hogy kikutassák mindeme kulturális megnyilvánulások történeti változatait, „a funkció és a jelentés történetileg nyomom követhető »helyváltoztatását«, akkor a térhez és időhöz kötött kontextus rekonstruálása válik feladattá”.³ Az utóbbi azon-

1 ■ Szabó László: *A társadalom néprajz alapvető kérdéseiről*. Szolnok, 1970. 18. old.

2 ■ Niedermüller Péter: Új törekvések a magyar néprajzban (1988). In: Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. KLTE Néprajzi Tanszéke, Debrecen, 1992. 362. old.

3 ■ Uo. 356. old.

4 ■ Uo. 363. old.

5 ■ Németh Imre: Néprajzi és szociológiai módszerek a szociológiai kutatásban. In: *Népi kultúra – népi társadalom V–VI*. Akadémiai, Bp., 1971. 13–25. old.

6 ■ Mályusz Elemér: *Népiségtörténet*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1994. 93–94. old.

7 ■ Szabó: *i. m.* 42. old.

8 ■ Edward Shils: A hagyomány. Bevezetés. In: Hofer Tamás, Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp., 1987. 15–67. old.

9 ■ Eric J. Hobsbawm, Terence Ranger (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.; Eric Hobsbawm: Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: Hofer, Niedermüller (szerk.): *i. m.* 127–198. old.

ban nem oldható meg egyes-egyedül a néprajzi megismerés hagyományos eszköztárával, hanem kizárólag interdiszciplináris módon. S ezzel nyomban el is vész a sajátosan néprajzi megközelítés lehetősége. Jól mutatja ezt már az is, hogy a társadalomnéprajz újabb törekvéseinek némelyike kezd a faluszociológiára hasonlítani, mivel művelői „survey-típusú szociológiai eszköztárat vettek át és használtak fel”.⁴ Sőt évtizedekkel ezelőtt egyes néprajzosok programszerűen is meghirdették a „szociológia szemléletének és módszereinek a néprajz tárgyára való alkalmazását”.⁵

Sárkány ennek ellenére is kitart azon meggyőződése mellett, hogy ez a „határátlépés” nem veszélyezteti a társadalomnéprajz autonómiáját, és nem számolja fel néprajzon belüliségét: „a tudomány átformálása – írja – nem járt együtt a határok felszámolásával” (65. old.). Talán ezért is vonja meg oly szűken a tárgyat illető tudományos diskurzus határait. Niedermüller a (falu)szociológia és a társadalomnéprajz időnkénti egybeolvadását hangoztatta, én pedig az (agrár)történet és a társadalomnéprajz részleges egybeesését nyomatékosítom. Sárkány egyébként kitűnő áttekintésében azonban minderről egy szót sem ejt, holott a történetírás már a két háború között reflektált ennek lehetőségére. Má-

lyusz Elemér, aki népiségtörténet címén a harmincas években az akkoriban megszokottól merőben elütő történetírást kezdeményezett, egyetemi előadásain nagy teret szentelt az etnográfának. Arra figyelmeztetett, hogy a *művelődéstörténet* terjeszkedése úgyszólván előrevetíti az etnográfia majdani bekebelezésének vélt vagy valós veszélyét. „Ha ugyanis a történeti diszciplínák sorra bevonják kutatásukba a nép életének minden jelenségét, nem marad terület az etnográfusok számára. Ez pedig, fűzte hozzá, igazságtalanság volna.”⁶ Erre a bekebelezésre máig sem került ugyan sor, elgondolkodtató viszont, hogy napjaink néprajztudománya miért nem tartja számon a népiségtörténetet (ami persze nem pusztán agrártörténet), jöllehet annak társadalom-néprajzi integrálása

nemcsak hogy kézenfekvő, hanem felettébb kívánatos is lenne.

KULTÚRA ÉS HAGYOMÁNY

Szabó egy további meghatározása szerint a néprajztudomány úgy kultúrtudomány, hogy kizárólag a *hagyományos kultúrák* iránt érdeklődik, amilyen maga a népi kultúra.⁷ A hagyomány fogalma kulcsszó te-

hát, amely a kultúrával párt alkotva teremt identitást a néprajztudomány és vele együtt a társadalomnéprajz számára. A hagyománynak ez a fogalma azonban csupán a XIX. században nyerte el máig tartó jelentését, midőn a modernizáció innovatív, gyökeretlennek ható fejleményeivel szemben az *állandóság* és az *értéklősség* szimbóluma lett.⁸ Oly korban került erresor, amikor általában is a historizálás volt a meghatározó beszédmód.

Ma azonban nem lehetünk többé teljesen biztosak benne, hogy a hagyomány olyan kategória, ami mindig és minden körülmények között a kontinuitás feltétlen letéteményese. Hadd utaljak ezúttal a *hagyományok feltalálásának* közismert koncepciójára (Hobsbawm).⁹ A hagyományt, e szerint, valójában éppúgy újra és újra létrehozzák (megújítják), mint ahogy

minden egyéb társadalmi jelenséggel is ez szokott történni.

A hagyomány annyiban persze valóban elüt az újító, a modernizáló törekvésektől, hogy a benne élőket a modernség képviselőihez képest gyakrabban jellemzi az öröklött formák újrahasznosítása. Ez pedig könnyen keltheti azt a látszatot, hogy mindvégig a múltból átörökölt világ burkán belül marad, miközben persze maga is sorozatos változásokon megy át. A hagyomány tehát emlékezeti folytonosságot tart életben, mellyel egyúttal el is fedi a változások nyilvánvaló tényeit, hogy végül az állandóság illúzióját keltse. A hagyomány éppúgy nem abszolút kategória tehát, mint ahogy a „magyar népi műveltség” sem az. Az utóbbi, amint Niedermüller újabban nyomatékosított-

Pellengér. Tarnóc (Liptó vm.). 1909. Forrás: *Magyar Néprajz VIII.*

ta Kósa tudománytörténeti felfogásával polemizálva, szintúgy a XIX. század szellemi hozadéká, amely tehát így kifejezetten ideológiai konstrukció. „A »magyar népi műveltség« nem egy, a mindennapi élet szintjén megfigyelhető kulturális szerkezet, hanem kutatói perspektíva kérdése, annak a kérdése, hogy az etnográfusok az általuk megfigyelt kulturális jelenségeket milyen keretekben értelmezik.”¹⁰ A hagyományos kultúra megfigyelésére, leírására és értelmezésére szakosodott néprajztudomány ily módon tehát egy már eleve konstruált tárgyat vizsgál. „A századforduló növekvő nacionalizmusa idején fordult a kultúrpolitika abba az irányba, hogy a soknemzetiségű etnológiai néprajzi kép mellett támogassa a magyar elsőbbséget hirdető népi kultúrákép kidolgozását.”¹¹ Ami azért is fontos megállapítás, mivel ennek tudatában vethetünk igazán számot az e törekvésekben fogant néprajztudomány időnkénti átalakulásával. Ha ugyanis a hagyományt nem azonosíthatjuk minden további nélkül, mint tették a modernizáció hőskorában, a specifikusan népi kulturális univerzummal és életvilággal, milyen indokok szólnak akkor a továbbiakban a tárgya és módszerei folytán egykor önállósult néprajzi diszciplína változatlan fenntartása mellett.

Erre a kérdésre kerestem a választ a kötet olvasása során. A 17 szerző által jegyzett mű végére jutva sem állíthatom azonban, hogy dűlőre jutottam volna a problémát illetően. S bár a könyv szerzői nem mindig győztek meg arról, hogy egyedül ők az illetékesek erről a tárgyról az adott módon megszólalni, ugyanakkor azonban imponáló volt számomra mindaz, amit tárgyukról elem tártak. S ez talán önmagában is legitimálhatja a sajátosan néprajzinak tekintett tudományos megismerést. Ami azonban nem menti fel e tudomány művelőit az alól, hogy diszciplínájuk identitását meghatározandó szembenézzenek végre az új kihívásokkal, és ne elégedjenek meg többé a hagyomány tematizálására hivatkozás XIX. századból származó érvével.

A NÉP FOGALMÁNAK ELLENTMONDÁSAI

Nagy bizonytalanság uralkodik azt illetően, hogy mely társadalmi csoportok tartoznak a társadalomnéprajz illetékességi körébe, kik alkotják tehát a „nép”-et? A kismemesség s kivált az ipari munkásság néphez sorolása miatt joggal kényszerül magyarázkodásra Paládi-Kovács. Érthető a feszengése, hiszen hagyomány és kultúra szoros összetartozása kapcsán éppen nem ezekre a társadalmi kategóriákra szoktunk elsősorban gondolni. A kismemesség esetében talán el is fogadhatjuk érvelését, hogy ti.: „Kulturális hagyatékuk alig különíthető el a parasztokétól.” (138. old.) Bár Kósa László újabb könyvében arra tett, szerintem igen sikeres kísérletet, hogy feltárja a hétszilvafás nemesség ellentmondásos jellegét és szociális többarcúságát.¹²

S mi a helyzet a kispolgársággal, valamint az ipari munkássággal? Paládi-Kovács szerint a „kultúrtudo-

mány”-ként tekintett társadalomnéprajz ez esetben a csak rá jellemző sajátos nézőpontot érvényesíti (239. old.). Indoklása mégsem tűnik teljesen meggyőzőnek, hiszen a társadalomtörténet-írás sem csupán e rétegek strukturális viszonyait firtatja, de elsősorban a mikrotörténeti vagy történeti antropológiai szemlélet érvényesítése során fontosnak tartja, hogy bemutassa azok „kulturális karakterét” is. A társadalomnéprajz annyiban azonban valóban hű önmagához, hogy nem elsősorban a modern nagyvárosi-nagyüzemi ipari munkásságot, hanem a náluknál jóval kötöttebb (parasztibb) életet élő vidéki ipari dolgozókat veszi górcső alá.

Nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy a szerzőként többnyire Paládi-Kovács által jegyzett és jól megírt rétegtanulmányokban szinte kizárólag olyan csoportokról esik szó, amelyek intézményeiről, mentalitásáról és kulturálisan szabályozott életgyakorlatairól a kötet többi szerzője rendszerint hallgat; ők ugyanis csupán a „nép” kulturális gyakorlatáról szólnak a néprajztudomány sajátos eszközeivel.

Ha a nép gyakorlatilag mégiscsak a parasztsággal esik egybe, hiszen egyedül róla szól érdemleges néprajzi ismeretanyag, miért nincs külön társadalomtörténeti beszámoló a birtokos parasztságról, a szorosabban vett népről? Tóth Zoltán kötetbeli írása ugyanis nem felel meg ennek a célnak. Sőt, *A paraszti társadalom morfológiai leírása* című fejezetbe tagolt, Molnár Mária tollából származó *Társadalmi tagozódás* című alfejezet sem pótolja ennek égető hiányát. Tóth egyértelművé teszi, hogy nem olyasmire vállalkozott, mint Paládi-Kovács, aki a pásztorokról, a kismemesekről vagy az ipari munkásokról értekezett, vagy Katona Imre, aki az átmeneti agrár bér munkásokat ábrázolta. Tóth (írása címe szerint is) inkább csak távlati képet kívánt adni a parasztság-

10 ■ Niedermüller Péter: A régi kerékvágásban. *Beszélő*, 2001. július–augusztus, 56. old.

11 ■ Hofer Tamás: Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben. *Janus*, VI. 1. (1989. tél) 61. old.; lásd még uő: Construction of the „folk cultural heritage in Hungary” and rival version of national identity. In: uő (ed.): *Hungarians between „East” and „West”. Three Essays on National Myths and Symbols*. Museum of Ethnography, Bp., 1994. 27–53. old.

12 ■ „A kismemességről a rendiség utolsó évtizedeiben és azóta számtalanszor elmondták, hogy maradi, provinciális, rossz értelemben patriarkális volt, önmagát sokszorosan túlélte. Igazak a jelzők, vitakozni rajtuk fölösleges. A nemesség azonban nem csak ilyen volt [...]. Életének és magatartásának sokoldalú bemutatásával ezen kívántunk módosítani.” Kósa László: „Hét szilvafa árnyékában”. *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Osiris, Bp., 2001. 266. old.

13 ■ Erről vallott felfogását teljes terjedelmében tíz éve fejtette ki először, Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztyén polgárosodás”. *Társadalomtörténeti esszé. Századvég*, 1991. 2–3. szám, 75–131. old.

14 ■ Kósa László: A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. században. In: uő: *Egyház, társadalom, hagyomány*. KLTE, Debrecen, 1993. 105–125. old.

15 ■ Erről az utóbbiról gazdag anyag szól a következő tanulmánykötetben, Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzet-tudat. Tanulmánygyűjtemény*. Magyarországtudató Intézet, Bp., 1991.

ról, melynek a távoli múltba vesző historikumából következett sajátos társadalmi értelmére. Molnár pedig a gazdasági és szimbolikus gyakorlat intézményes összekapcsolódását modellálja paraszti kontextusban.

A RENDI NORMÁK KÉRDÉSE

Az, hogy a két szerző egyike sem törekedett átfogó rétegrajz készítésére, nem róható fel hibájukként; elégedetlenséggel tölt el viszont megközelítésük túlzott gondolati sterilitása. Ha helyesen értem Tóth nem könnyen felfogható szövegét, a szerző a hagyományhoz kötött nép (vagy parasztság) társadalomnéprajzi fogalmát kívánja megalapozni. Azt állítja, hogy a legkésőbb a XIX. (vagy talán a XX.) században bekövetkező individualizáció „éppen a jogokban kifejeződő rendi logika meghatározásai, valójában korlátozásai révén nyerte el az újkorban körvonalait” (70. old.). Tézisét múltbeli jogi szövegek „leíró típusú forrásként” való hasznosításával támasztja alá. Ezzel pedig ahhoz a megismerő eljárásához folyamodik, amely saját bevallása szerint is a történetírás szakszerűsödése előtti jogtörténeti érdeklődésre volt inkább jellemző. Tóth is tisztában van vele, hogy mai fogalmaink szerint a jog a társadalmi jelenségek értelmezésének legfőljebb az egyik, s talán nem is a legfontosabb eszköze, ő mégis visszatér a XVIII. század végének szemléletmódjához, amely szerint a jogból közvetlenül levezethető a társadalom szerkezeti felépítésének és működési módjának a fogalma.¹³

Gondolatmenete ekképpen rekonstruálható. A rendi jog (s ezen belül is főként a társadalmat közvetlenül szabályozó *közjog*) beleépült a polgári korban tovább élő írott hagyományba (amiről azonban nem tudjuk meg, pontosan micsoda: alkotmány? törvények korpusza? bírói joggyakorlat? vagy ez így együttesen? és egyáltalán, miért nevezzük őket hagyománynak?) Ezt az írott hagyományt Tóth a későbbiekben mint műveltséget tartja számon. A rendi jog, szerinte, azért is válhatott több műveltséggé vagy kultúrává (ekként biztosítva valóban tartós fennmaradását), mert a régi írásbeliség (az írásba foglalt jogi norma) szintén az epikus formát öltő szóbeli kultúrából ered. Az írásbeliség így tehát csak rögzítette, illetve az utókor szóbeli kultúrája számára hozzáférhetővé tette a valamikori orális kulturális emlékanyagot, amely végül társadalomszabályozó erővé vált. Az egésznek az kölcsönöz tehát jelentőségét, hogy ez a műveltség „hosszú történeti távon szabályozója lett a társadalmi egyenlőtlenségekkel való együttélésnek” (71. old.).

A szóban forgó műveltség két síkon, a jogi folytonosság (tehát a jogalkotás), valamint a népi (paraszti) napi élet gyakorlati szintjén, vagyis éppen ott fejtette ki hatását, ahol a polgári társadalom rendies működését „a bölcsőtől a sírig» elkísérő rítusok mögött tovább élő minőségi képzetek, »előítéletek» örö-

kítik tovább” (85. old.). Ő azonban csak az ún. jogi folytonosság vonalán halad tovább. Vegyünk egy különösen beszédes példát. A XIX. század végi egyházpolitikai törvényeket szerzőnk úgy értékeli, mint amelyek a hagyományos felekezeti elkülönülést intézményesen szabályozott felekezeti kényszerré szilárdították (880. old.); a „rendi pluralizmus” folytonosságát a polgári egyházjogi pluralizmus tette a korábbiaknál is teljesebbé (109. old.). Megállapítása igazolásul a felekezetek statisztikailag regisztrált és lényegében mindvégig változatlan népességbeli arányát említi. Kérdés: mit bizonyít ez? Számára mindenesetre azt, hogy tömeges áttérések hiányában úgyszólván mindenki benne ragadt a maga eredeti felekezetében. Következtetése azonban két szempontból is felettebb problematikusnak tűnik.

Először azért, mert Tóth egész egyszerűen figyelmen kívül hagyja az egyes felekezetekhez tartozó népcsoportok egymáséttól olykor tetemesen elütő természetes szaporodását, amely – változatlan népességbeli arányok mellett – mégiscsak az áttérések bizonyos gyakoriságára enged következtetni. Másodszor: a szerző mintegy hallgatólagosan feltételezi, hogy a statisztikai számbavétel valóságos csoport-identitásokra utal, holott ez nem több merő hipotézisnél. Ha Kósának az elvállaltalanodást és a vallási közönyösség terjedését bizonyító kutatásait,¹⁴ vagy Jávor Katának a kötetben olvasható, az *Egyház és a vallásosság helye és szerepe a paraszti társadalomban* című írását tekintjük, a hipotézis nem igazolható. Jávor például arról beszél, hogy a fokozódó társadalmi rétegződés, valamint a nemi szerepek alakulása belülről erőteljesen differenciálta a felekezeti közösségeket és gyengítette a kohéziójukat.

Tóth a társadalmi gyakorlat közegeiben is fellelni véli a rendies meghatározottságokat. Amíg a birtokos parasztság 1848 után kétségkívül szert tett valamifajta polgári öntudatra, addig szimbólumai, viselete, építkezése vagy érintkezési formái mind megmaradtak „feudálisnak” (94. old.). Megállapítása két problémát is fölvet. 1. Nem a szimbólumokba, a viseletbe vagy az érintkezési formákba kódolt üzenet fejeződik ki az öntudatban és az identitásban? Ha viszont ezek mind „feudális” benyomást keltenek, mi utal vajon az öntudat Tóth által is elismert polgári jellegére? 2. Mi avatja „feudálissá” azt a szimbólumot, viseletet stb., amely a részben örökölt anyagból új funkcióba állítva újonnan jön létre, s ráadásul olykor bizonyítottan sem több „kitalált hagyománynál”?¹⁵

Mire jut végül Tóth gondolatmenete eredményeként? Arra, hogy felállítja a „kettévált rendi pluralizmus” folytonosságának tézisét, melynek értelmében a modern kori hazai parasztság történelmi képződménynek tekintendő. Minden, ami a múltból fakad, felfogása szerint, nem afféle járulékos elemként, hanem érdemben határozza meg a társadalmi struktúrát. Hiszen a jobbágyfelszabadítás a polgári tulajdonosok és a kétkezi munkából élő nincstelének „imár rendies, mint rendi” különbségének a fenntartá-

sával a valamikori „kettévált rendi határvonalat”, a társadalom privilegizáltakra és privilégium nélküliekre válását örökíti a polgári korra.

Ez a gondolat azonban számos pontatlanságot rejt magában. Először azért, mert a rendi időkben nem a tulajdonos és nem tulajdonos, hanem a nagyobb részt, bár nem feltétlenül tulajdonnal bíró *jogilag ki-vételizezettek*, illetve az e privilégiumokkal nem vagy

Tartalomjegyzék

Előszó – Paládi-Kovács Attila

Bevezetés és társadalmi rétegek

Bevezetés – Paládi-Kovács Attila

A társadalomnéprajzi kutatás hazai története – Sárkány Mihály

Távlati kép a történelmi parasztságról – Tóth Zoltán

A „pásztorrend” – Paládi-Kovács Attila

Kisnemesi társadalom és kultúra – Paládi-Kovács Attila

Átmeneti rétegek az agrártársadalom peremén – Katona Imre

Az ipari munkásság – Paládi-Kovács Attila

Kispolgárság – Paládi-Kovács Attila, Szarvas Zsuzsa

A paraszti társadalom morfológiai leírása

Nemek, nemzedékek, rokonság, család – Faragó Tamás

Társadalmi tagozódás – Molnár Mária

Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság – Nagy Varga Vera

Gazdasági társulások, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek – Szilágyi Miklós

Önigazgatás, közigazgatás – Kocsis Gyula

A társadalom működése

A magyar paraszti erkölcs és magatartás – Jávor Kata

Törvények, szokásjog, jogszokás – Szilágyi Miklós

Egyének és életutak – Mohay Tamás

Az egyház és a vallásosság helye és szerepe a paraszti társadalomban – Jávor Kata

Nyilvánosság, társas élet, közélet – Kocsis Gyula

Kapcsolatok a külvilággal – Szilágyi Miklós

csak részben rendelkezők¹⁶ és részben a tulajdonos, részben viszont a nem tulajdonos vagy kvázitulajdonos (úrbéres jobbágy-) csoportok között húzódott éles rendi határvonal. A jobbágyfelszabadítás azután keresztül-kasul szántotta e bonyolult csoportstruktúrát azáltal, hogy a *tulajdonhoz való viszony* elve szerint rendezte újjá a társadalom státushierarchiáját. Ezért is válhattak, tisztán adófizetői voltukban,

nyomban politikai jogok birtokosává a dualizmus elejétől a nem túl régen még kiváltság nélküli volt úrbéres jobbágyok és leszármazottaik, vagy emiatt eshettek ki nagy számban a főrendi házból a főnemesi családfával büszkélkedő, időközben azonban elszegényedett arisztokrata férfiak 1885-öt követően.¹⁷

Másodszor: igaz ugyan, hogy az individuum időközben gyökeresen megváltozott helyzete nem nyomban vált valósággá, az életviszonyokat tehát többé-kevésbé átszínezték még a továbbra is létező rendi határvonalak (a választói jogosultsághoz például úri jogon is hozzá lehetett jutni). De vajon az következik ebből, hogy a struktúra egyszerűen csak reprodukálta a „kettévált rendi határvonal” régről ismert képletét? Ebben határozottan kételkedem. Ha igaza lenne Tóthnak, választ kellene adnia arra a kérdésre is (mellyel azonban végig adósnak marad), hogy mi tartotta életben ezeket a múltra emlékeztető társadalomszervező elveket.

Korábban rendszerint a „reakciós osztályerők” (a feudális nagybirtok, az úri középosztály stb.) politikai uralmának tartós konzerválódásával magyarázták ezt a fajta kontinuitást. Én máshol keresem a magyarázatot. A rendi vonások továbbélése valójában azt jelenti, hogy a privilégiumokat nem törölték el egyszerre, egyetlen radikális gesztussal, hanem időben elnyújtva, a *jogkiterjesztés* eszközeivel, fokról fokra szorították őket vissza.¹⁸ Mi indokolta, hogy a privilégiumokat ne egyszerre számolják fel, hanem fokozatosan adagolják mind többek és többek számára? Minden bizonnyal a francia forradalomnak a kollektív memóriában elraktározott elementáris tapasztalata hatott ebbe az irányba az európai (kontinentális) „nagy átalakulás” (Karl Polányi) szinte minden egyes résztvevőjénél. A francia eset ugyanis napnál világosabban megmutatta, hogy a privilégiumok és egyúttal persze a szuverén központi hatalom egy csapásra történő eltörlése olyan fokú hatalmi vákuumot teremt, melynek mihamarabbi kitöltése a meghaladni kívánt ancieni régime-nél is kedvezőtlenebb társadalmi viszonyokat szül. François Furet eredeti felismerése

16 ■ Úgy mint: a városi céhes iparos polgárság vagy a hajdúszabadsággal ellátott társadalmi kategóriák.

17 ■ Ez utóbbihoz, Vörös Károly: A főrendiház 1885. évi reformja (Egy kutatás tervei és első eredményei). In: Kővér György (vál., szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig.* (Szöveggyűjtemény). Tankönyvkiadó, Bp., 1995. 51–62. oлд.

18 ■ Ennek jelentőségét úttörő módon hangsúlyozza Péter László: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: uő: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Osiris, Bp., 1998. 148–187. oлд.

19 ■ François Furet: *A francia forradalom története 1770–1815.* Osiris, Bp., 1996. 105–106. oлд.

20 ■ Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. In: uő (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918.* Akadémiai, Bp., 1988. különösen 426–427. oлд.

21 ■ Uo. 449. oлд.

22 ■ Sven Reichardt: Bourdieu történészeknek? Kultúrszociológiai kínálat a társadalomtörténet számára. *Korall*, 3–4, 2001. Tavas–Nyár, 241. oлд.

szerint az egyszerűben és túl hirtelen felszámolt hatalmi szuverenitás a szabad egyénekből álló társadalomban úgy alkotható csak újra, ha a régi uralmi intézményhez hasonlóan egységes (oszthatatlan) és elidegeníthetetlen, annál azonban jóval hatalmasabb szuverenitással pótolják az úrt; sokkal hatalmasabbal, mert azt ezúttal magából az abszolút és autonóm (nép)akaratból származtatják.¹⁹ A francia modellt azért hoztam szóba, mert Tóth is említi. Igaz ő arra használja, hogy analógiát állítson fel a Franciaországban az abszolút fejedelmi hatalommal szembekezdülő nemesi önrendelkezés, valamint a „népszuverenitást” képviselő hazai rendi hagyomány Werbőczy által megfogalmazott fogalmai között.

Ha a jogkiterjesztés Péter László javasolta elképzelését a magunkévá tesszük, a rendiség továbbélése helyett célszerűbb a rendiség fokozatos visszaszorulásáról beszélni, ami korántsem elhanyagolható különbség.

BOURDIEU ÉS A NÉP FOGALMA

Molnár Mária egy szisztematikus szociológiai fogalmi rendszer mechanikus alkalmazása, valamint az empirikus bizonyítás szegényessége miatt kelt bennem csalódást. Nehéz ugyanis mit kezdeni többek közt az olyan és hasonló megállapításokkal, miszerint a két világháború között „[T]ovább nőtt a föld nélküliek száma...” (512. old.). Holott a szerző egyszer már helyesen utalt a Nagyatádi-féle földreformra (489. old.), amely, mint tudjuk, megduplázta a földtulajdonos egzisztenciák számát. Ám a szöveg fogalmi tisztasága körül sincs minden rendben. Molnár mindenáron arra törekszik, hogy Pierre Bourdieu materiális és szimbolikus tőke, valamint státus és pozíció fogalompárosát magyarázóelvként alkalmazza a magyar parasztságra. Hanák Péter élt nálunk elsőként ezzel a lehetőséggel, midőn a XIX–XX. század fordulójának magyar társadalmát értelmezve folyamodott Bourdieu fogalomrendszeréhez.²⁰ Szerinte a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, a termelőeszközökhöz való viszony, a jövedelem forrása, valamint nagysága által definiált osztályhelyzet felel meg Bourdieu „státus” fogalmának; ez lenne a strukturálódás alapelve, ennek kell prioritást kapnia az elemzés során. Az eredet, a nevelés, a műveltség és a presztízs pedig, így együtt, az illető pozícióját határoolja körül a Bourdieu által e fogalomnak tulajdonított értelemben. A státus jelöli a hierarchiában az abszolút, a pozíció pedig a relatív helyet, a kettő azonban nem feltétlenül vág egybe egymással. Mindez, Hanák felfogásában, azt jelenti, hogy a parasztság, osztályhelyzete (státusa) szerint, tulajdonos osztály (kis- és középpolgár), relatív pozíciója szerint ugyanakkor paraszti rend.²¹

Milyen értelmet kölcsönöz ezek után Molnár a Bourdieu-től átvett fogalomnak? 1. A parasztság fő meghatározója „minden korszakban” (?) az, hogy földműves, ami olyan közös állapota, amely szembe-

fordítja őt a társadalommal, egyúttal pedig alárendeli a többi osztálynak és rétegnek. Ez tehát a paraszti státus lényege, hiszen, mint folytatja: nemcsak belső azonosságuk, hanem a teljes társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciójuk is megfelelően jellemzi a parasztokat; ez utóbbit viszont a városhoz való viszonyuk szabja meg. Majd Erdeit idézi, aki ezúttal arról beszél, hogy egyfelől ott van a civilizált városi világ,

Falu, város – helyi társadalom

Bevezetés – Szilágyi Miklós
 Szekszárd. Modellek és válságmodellek – Tóth Zoltán
 Sárpiilis – Balázs-Kovács Sándor
 Mezőkövesd – Szarvas Zsuzsa
 Tiszafüred – Szilágyi Miklós
 Kísújszállás – Szilágyi Miklós
 Tokaj – Bencsik János
 Zsombó. Egy Szeged vidéki tanyás település – Szabó Piroska
 Kunágota – Bencsik János
 Luka. A paraszti társadalom folyamatossága a jobbágyfelszabadítás után – Tóth Zoltán
 Kalotaszentkirály-Zentelke – Fülemile Ágnes
 Mezőberény – Szilágyi Miklós

A falusi társadalom a szocializmus

időszakában – Jávor Kata, Molnár Mária, Szabó Piroska, Sárkány Mihály

Bibliográfia

másfelől az öntörvényű rurális civilizáció, melyet ekkor népi kultúráként definiál (508. old.).

De érzékelhető-e kézzelfogható eltérés státus és pozíció között, ha az egyik úgy határozza meg a parasztságot, hogy az, földműves szituációjából és tevékenységéből következően, egyöntetűen a társadalommal áll szemben; a másik szerint pedig a falusi civilizáció gettójába zárt néprajzi kultúra (öntörvényű világgként) a várostól szigeteli el a parasztságot. Szerintem mindez nem két különálló dolgot, hanem ugyanazt állítja a parasztságról.

Nem gondolom persze, hogy a társadalomtörténet-írás egyáltalán nem hasznosíthatná Bourdieu fogalmi rendszerét. A francia gondolkodó elméletének felettébb komoly érdeme, hogy tudatosítja bennünk: „A kulturális dimenzió kategóriája nem egy, pusztán a társadalmi struktúrából levezethető kategória, hanem az osztálydefiníció integráns alkotóeleme.”²² Bourdieu-nek, a némi leegyszerűsítéssel a materiális tőke–szimbolikus tőke kettősségéről vallott felfogását magáévá téve értelmezi Molnár a kettős természetű paraszti világ analitikus fogalmát. Megközelítése ugyanakkor erősen emlékeztet Erdei Ferenc bizonytalansággal legérettebb szociológiai munkájára, az 1942-ben megjelent *A magyar paraszttársadalom* című művére, amelyből nemegyszer merít is a szerző. Az ott közvetlenül hasznosított weberi fogalmi kiin-

dulópontok ugyanis Molnárnál mintegy behelyettesítődnek a Webert átértelmező s egyúttal tovább is folytató Bourdieu struktúrafogalmával.²³ Továbbá: Erdei és Molnár egyaránt az analitikus előadásmódot követi, ami Erdeinél talán „menthető”, Molnár esetében azonban már feltétlenül kifogásolható. Illusztrációképpen hadd utaljak ezúttal csupán egyetlen példára.

A Magyar Néprajz nyolc kötetben

egy-egy kötet:

Magyar Néprajz II. Gazdálkodás
Főszerk. Paládi-Kovács Attila.
Szerk. Szilágyi Miklós
Akadémiai, Bp., 2001. 1170 old.

Magyar Néprajz III. Kézművesség
Főszerk. Domonkos Ottó.
Szerk. Nagybakay Péter
Akadémiai, Bp., 1991. 822 old.

Magyar Néprajz IV. Életmód
(Anyagi kultúra 3.)
Főszerk. Balassa Iván.
Szerk. Fűzes Endre, Kisbán Eszter
Akadémiai, Bp., 1997. 904 old.

Magyar Néprajz V. Népköltészet
Főszerk. Vargyas Lajos.
Szerk. Istvánovits Márton
Akadémiai, Bp., 1988. 876 old.

Magyar Néprajz VI.
Népzene, néptánc, népi játékok
Főszerk. Dömötör Tekla.
Szerk. Hoppál Mihály
Akadémiai, Bp., 1990. 708 old.

Magyar Néprajz VII.
Népszokás, néphit, népi vallásosság
Főszerk. Dömötör Tekla.
Szerk. Hoppál Mihály
Akadémiai, Bp., 1990. 867 old.

Magyar Néprajz VIII. Társadalom
Főszerk. Paládi-Kovács Attila.
Szerk. Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós
Akadémiai, Bp., 2000. 1151 old.

„A szimbolikus tőke birtoklása – szól Molnár szövege – társadalmi státust biztosít az egyén számára, esetenként a társadalmi pozícióját határozza meg. Éppen ebben rejlik az egyes korszakokban működő szimbolikus tőke hatásának különbözősége (496–497. old.). Bizonyítékként a cím és a tudás idővel módosuló szerepét említi a státus és a pozíció kijelölésében. „A rendi minőségű cím megközelítőleg az első világháborúig társadalmi státust meg-

határozó szerepe a két világháború között már csak az egyes rétegeken belüli társadalmi pozíciót jelzi. S éppen fordított a helyzet a tudással.” (497. old.) Hiszen ez időben kerül előtérbe a kulturális tőke státust meghatározó szerepe (az iskolai végzettségen alapuló tudás is szükségeltetik már ez idő tájt). De vajon valóban így van-e? Molnár egyetlen olyan kutatási eredményre sem hivatkozik, ha vannak egyáltalán ilyen eredmények, amelyek alátámasztanák empirikus megfigyelését, holott ez egyszerűen elkerülhetetlen lenne a mondott példa kapcsán.

Végül a szerző függelékben adja közre (516–532. old.) a paraszti rétegek modellszerű és rendszerezett leírását, amely a Bourdieu fogalmi alapján értelmezett paraszti társadalom analitikus mátrixával szolgál. Jövőbeli kutatásokra hárul annak eldöntése, hogy többet nyújt-e vajon ez a mátrix, mint az Erdei 1942-es könyvében foglalt struktúrákép.

A NÉPRAJZ MINT KVÁZI-MIKROTÖRTÉNET

A néprajztudomány egy további érdemi megkülönböztető vonása, hogy a megfigyelés szintjét a lokálisra, a mikroszintre szállítja le. Nincs is talán rajta kívül még egy humanióra, amely ennyire csupán a partikulárist tüntetné ki a figyelmével. A néprajztudomány ennek ellenére mégsem tekinthető egyértelműen idiografikus diszciplínának, hiszen tárgya egyediségéhez nem mindig párosul az egyszerűség, a megismételhetetlenség, sőt az általa vizsgált jelenségeket többnyire éppen a folytonosság és a monoton ismétlődés jellemzi; ez bennük talán a legfeltűnőbb vonás, és ezért is kelthetik a hagyományszerűség benyomását. A néprajz eme sajátosságára egyedül Mohay Tamás, az *Egyének és életutak* című fejezet szerzője reflektál a műben, kijelentvén: a néprajz könnyen találhatja magát köztes helyzetben, midőn kizárólag az egyedire, a lokálisra, a partikulárisra koncentrálna a társadalomtudományok, sőt olykor még a történettudomány rosszállását is kivívja. Ennek elkerülésére a néprajzosok időnként ahhoz a tudományosnak látszó eljáráshoz folyamodnak, hogy egy-egy kiragadott esetet felruházza a típus kitüntető címkéjével, nyomban az általánosság szintjére emelnek (771. old.).

23 ■ Bourdieu és Weber, s persze Bourdieu, valamint Durkheim, Marx és Lévi-Strauss szellemi kapcsolataihoz vö. Hans-Ulrich Wehler: Pierre Bourdieu. Az életmű magva. *Korall*, 3–4, 2001, Tavasz–Nyár, különösen 249–253. old.

24 ■ Faragó Tamás: Háztartás, család, rokonság (Jegyzetek az újabb család- és rokonságkutatási eredmények kapcsán). In: uő: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Bőbor, Miskolc, 1999. 151–194. old. Az írás 1983-ban jelent meg először.

25 ■ Uo. 187. old.

26 ■ Millennium és társadalomtörténet. Benda Gyula társadalomtörténelemmel beszélget Kovács Éva és Melegh Attila. *Regio*, 2000, 2. 48. old. Az idézett megállapítás Kósa László *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. KLTE, Debrecen, 1991 című könyvére vonatkozik.

A mostani kötet sem szűkölködik az ilyen átgondolatlan általánosításokban. A példák sorából had emeljek ki mindössze egyet. A könyv egy további történész szerzője, Faragó Tamás a nép (a parasztság) demográfiáját tekinti át (*Nemek, nemzedékek, rokonság, család*). Ő annak a történetírói áramlatnak közismert képviselője, melyet *társadalomtudományos történetírás*ként tartanak számon. A társadalomtudományos történészek a szisztematikus adatgyűjtés és a statisztikai reprezentativitás kívánalmaihoz mért általánosítás követelményét tartják szemük előtt. Ez motiválta Faragót is akkor, amikor majd két évtizede megbírálta a néprajz rokonsággal kapcsolatos álláspontját, s egyúttal új módszertani és szemléleti keretet javasolt a tárgy társadalom-néprajzi megközelítése számára.²⁴ S noha akkor még maga is úgy vélte, hogy a rokonsági rendszer XVIII. századi állapotáról és a benne azóta lejártsódott átalakulásokról országos szinten, de még regionálisan sem alkothatunk kielégítő képet, most mégis összefoglaló készítésére vállalkozott.²⁵

S milyen eredménnyel járt? A társadalomtudományos igényességből ezúttal sem engedett jótányit sem. „Módszer tekintetében fontos követelmény – írja –, hogy a tárgyalt jelenségek és folyamatok legáltalában bizonyos szinten mérhetőek legyenek. Az összehasonlítások, jellemzések pusztán szavakban történő elvégzése során ugyanis az egyes szerzők akarva-akaratlan belecúsztak a helytelen általánosítások, aránytévesztések csapdáiba.” Majd pedig megfeddi azokat, akik nem átallanak olyan kijelentéseket tenni, „melyek egyetlen szerző egy-két adatán alapuló spekulációk” csupán (393. old.). Utóbb viszont ő maga is elkövetni látszik ezt a vétséget, midőn a rokonsági rendszerekről szólva lényegében *egyetlen szerző egy-két adatára* alapozva általánosít. Barth János hamisítatlanul partikuláris fajszi adataiból von le ugyanis általános megállapításokat a magyar rokonsági rendszerek típusaira vonatkozóan; ezeket nyomban össze is veti a szintén igen sommás külföldi kutatási eredményekkel. Nem elemzései lokális érvényességét, hanem a gyors általánosításra irányuló törekvést kárhóztatom, miközben elismerően nyugtázom család- és rokonságtörténeti rekonstrukciói tudományos értékét.

Az indokolatlan elvonatkoztatás más tekintetben is szembeütő. Egy helyt azt írja. „Bár [...] az együtt élő rokonok számából közvetlenül nem lehet következtetni a rokoni kapcsolatok kiterjedtségére és intenzitására, mégis az szűrhető le, hogy...” (448. old.) ilyen és ilyen feltételezésekkel élhetünk. Ha valamiből közvetlenül nem következtethetünk valamire, milyen alapon fogalmaz meg mégis közvetlen feltételezéseket a makroszintre vonatkozóan? Arra is akad nála példa, hogy módszertani tekintetben elvileg megoldhatatlan időbeli összehasonlításra vállalkozik. A XVIII. századot a XX. század végével összekötő fejlődési ívet oly módon húzza ugyanis meg, helyesebben, úgy konstruálja meg, hogy *egyetlen* XVIII.

századi falusi közösségre vonatkozó adatot XX. század végi makrostratisztikai mutatókkal hasonlít össze; s ebből pedig leszűri, hogy az idők során semmilyen érdemleges változásra nem került sor (449. old.). Miközben ő maga mondja, hogy XIX. századról jószerivel még részletkutatások sem állnak rendelkezésre (458. old.). Vajon ha történetesen találnánk egy XX. század végi, a makroadattal azonban nem teljesen egybevágó mikroadatot, amit egybevetnénk néhány elszórt XVIII. századi adattal, akkor is erre vagy ehhez hasonló következtetésre jutnánk?

Mindebből számomra az a legfőbb tanulság, hogy a néprajz valóban nem könnyen enged az általánosítás és a típusalkotás követelményének, sőt olykor talán bűn is, ha ezt makacsul erőltetni kívánjuk. Történészként azonban, még ha egyébként valaki kifejezetten járatos is a néprajzi szakirodalomban, egyúttal pedig az átlagosnál nagyobb készlettel hajtja a néprajzi megközelítésmód felé, úgyszólván zsigerileg tűnik elfogadhatatlannak a sajátosan néprajzi gondolkodásmód. Valószínűleg ez indította Faragót, hogy minél gyorsabban és minél gyakrabban felülemelkedjék az elégtelennek érzett néprajzi pepecselésen. Erre azonban alig nyílik reális esély. Hiszen az elemi szinten a legkisebb részletre is tüzetesen ügyelő, a partikularitások mindegyikének egyformán nagy súlyt tulajdonító, egyszóval e sajátosan néprajzi látásmód és intellektuális érzékenység erős gátja az általánosításnak. Nem valamilyen egyszer majd sikerrel leküzdendő és persze idővel le is küzdhető tudományos fogyatékoság, módszertani naivitás áll tehát az absztrahálás útjában, hanem a néprajzi megismerés differencia specificája teszi eleve elérhetetlenné. A néprajz e vonását nem feltétlenül kell mindenkinnek egyformán kedvelni, lefitymálni azonban talán mégsem helyénvaló, ahogy a néprajzhoz egyébként sok szálon kötődő Benda Gyula is tette. „Kósa László [...] könyvében is az van – olvassuk egy vele készített interjúban –, hogy beszél valamit a regionalizálódásról, utána ezeket statisztikailag bemutatja, majd pedig aszerint, hogy ha Nagykőrösön megírták, hogy paprikatermelés van, akkor leírja a nagykőrösi paprikatermelés kialakulását, de lehet, hogy a szomszéd faluban uborkát termelnek, s arról már nem ír, semmi szisztematikuság nincs ebben a leírásban, hanem eljutunk oda, hogy ha éppen megállt a vonat, és a néprajzosok leszálltak, akkor van egy fazekas központ, ha nem szálltak le, akkor a múlt elszállt, ma már nem lehet begyűjteni.”²⁶

Így hangzik tehát a társadalomtörténész szigorú ítélete, amikor a Mályusz által korábban megjósolt tudományos expanzió során történészként éppen talajt készül fogni a néprajz illetékességi helyén. A néprajz azonban, tegyük világossá, semmiképp sem a történetírás egy különös fajtája vagy egyik alágazata. Megkülönböztető diszciplináris jegye, hogy elsősorban a cselekedetek és a történések apró részleteire és lefolyásuk kimerítő bemutatására ügyel, s egyúttal mélységesen idegenkedik a szisztematikus

általánosításoktól. A néprajzosok számára ugyanis a megismerendő dolgok éppen ezen minőségükben, és nem valamely általánosítható vonásuk révén érdekesek és megfigyelésre érdemesek. Jellemző (s ezt a kötet végén szereplő terjedelmes, 111 oldalas bibliográfia is igazolja), hogy a néprajztudományi közlemények és dolgozatok, a társadalom- és humán tudományos szakmai közösség tagjai számára zömmel elérhetetlen orgánumban (helyi kiadványokban) kapnak elsősorban nyilvánosságot. Ezt a szemérmesen rejtegetett tudást teszi ez a kötet mindannyiunk számára könnyen hozzáférhetővé, ami önmagában is óriási tett.

A könyv azt dokumentálja tehát, hogy miben is áll valójában a néprajz tudományos hivatása. Terjedelmének egytizedét helyi (helytörténeti) esettanulmányok töltik ki, ami újfent arra vall, hogy a sajátosan néprajziként definiált tárgy, létét és értelmét tekintve egyaránt közvetlenül a lokális kontextusokhoz kötődik, s tőlük úgyszólván el sem szakítható. E specifikusan néprajzi látásmód és tudományos eszköztár erényei és gyengéi egyaránt megtalálhatók Jávor Kata és Szilágyi Miklós terjedelmes fejezeteiben. Múltányossági okokból is szólnunk kell róluk, hiszen Paládi-Kováccsal együtt ők hárman írták a kötet nagyjából felét. Ráadásul szövegeik intellektuálisan felet-
több izgalmasak.

EGYÖNTETŰSÉG ÉS A KONTEXTUALIZÁLÁS

Jávor *A magyar paraszti erkölcs és magatartás* című dolgozata azt a kérdést veti fel, mennyiben tekinthető teljesen egyneműnek, belülről egységesnek a népi hagyomány világa. Az a mód, ahogy Jávor a paraszti magatartási mintákat, viselkedési normákat rekonstruálja, azt sugallja, hogy a népiéknél meghatározott társadalmi szerepkészlet híján volt a pluralizmusnak és a kétértelműségnek. A szerző beállítása szerint mindenki ugyanazt értette a verbálisan is sűrűn megfogalmazott erkölcsi parancsokon, azt, ami egyébként megfelel annak, amit a kutató maga is gondol róluk. Kivételképpen, valójában csak kétszer (628–629. és a 635. old.) említi, hogy egyik vagy másik magatartási elvárás talán nem volt egészen általános. Más erről a véleménye Szilágyinak, aki főként a *Törvények, szokásjog, jogszokás* című, de a többi általa jegyzett fejezetben szintúgy gyakorta hangsúlyozza a magatartási szabályok s a mögöttük megbújó népi mentalitás nagyfokú belső heterogénéitását. A bűn fogalma kapcsán például kijelenti: „Az összeegyeztethetetlen tartalmú, egymást hatástalanító »népi« állásfoglalásokra [...] vég nélkül idézhetjük a példákat.” (746. old.)²⁷

Mi rejlik amögött, hogy a néprajztudomány (de a kulturális antropológia szintúgy, például Clifford Geertz) hajlik rá, hogy tárgyát belülről felet-
több izgalmasak.

vonzza, nem érez tehát különösebb késztetést az összehasonlítással megoldható általánosításra, s legfőljebb az egyedit látja el időnként az általánosság bizonyos jegyeivel. Ez utóbbinak viszont az az ára, hogy menthetetlenül elvesz a valóság eltérő típusokba rendezhető tényleges sokfélesége.

A néprajzos jól felfogott elemi érdeke azt követeli tehát, hogy mereven ragaszkodjék egyetlen kategorizációs művelethez, aminek eredményeként viszont belsőleg tagolatlan voltában jelenik meg előtte a nép világa. Hiszen egyedül így bizonyíthatja, hogy a nép – mint parasztrend, a beléje záródó hagyományokkal egyetemben – a néprajzi megismerés számára tehető csupán hozzáférhetővé. A kérdést övező hallgatolagos elvi konszenzust senki sem szeretné óvatlanul felrúgni, és arra is módfelett ritkán akad példa (Szilágyi e kivételek egyike), hogy akár parányit is engedjenek a dogmából. Pedig, mint Szilágyi egyik fontos megállapítása is jelzi, a néprajztudomány szeme sem marad mindig teljesen csukva a falusi és kivált a mezővárosi paraszti kultúra belső összetettsége előtt. „Ha az immár egy évszázada halmozódó néprajzi anyagnak [...] a belső ellentmondásait, a paraszti felfogás következetlenségét, viszonylagos voltát értelmezni szeretnénk, újra meg újra hivatkoznunk kell a hatalom, a társadalmi környezet és a faluközösség viszonyának ellentétére és ellenérdekeltségére. És visszatérően hivatkoznunk kell a faluközösségen belüli korcsoportok, vagyoni csoportok együttműködést, kölcsönös toleranciát is, szembenállást, nyílt vagy burkolt küzdelmet is jelentő kapcsolatrendszerére. Ez a társadalmi háttér szükséges ugyanis annak megértéséhez, hogy a közösségi vélekedésekben kifejeződő elemi jogérzék *elsősorban az érdekviszonyoktól meghatározott.*” (746. old., kiemelés tőlem) Szilágyi álláspontja mellett szól, hogy a nép mégsem modern értelemben vett tömeg, nem olyasmi tehát, aminél az egyének változatos érintkezése, egymás intenzív fizikai és lelki megtapasztalása és állandó súrlódása mértéken felül fokozza az egymáshoz történő hasonlulás, az egyneműsödés hajlamát és gyakorlati tö-

27 ■ A jogi néprajzról írva Szilágyinak Tárkány Szücs munkásságát kellett adaptálni (és persze átértelmezni), vö. Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Bp., 1981.

28 ■ Pataki Ferenc: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Osiris, Bp., 1998. különösen 178. old.

29 ■ Szilágyi Miklós: Bevezető helyett: falusi és mezővárosi társadalmak. In: uő: *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség (Történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek)*. KLTE, Debrecen, 1995. 8. old.

30 ■ Dobos Ilona: „Igaz” történetek. In: uő: *Paraszti szóbeliség, városi szóbeliség*. Gondolat, Bp., 1986. 190–213. old.

31 ■ Niedermüller Péter: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia*, 1988. 3–4. szám, 376–389. old.

32 ■ Vö. Dominick LaCapra: *Rhetoric and history*. In: uő: *History and Criticism*. Cornell University Press, Ithaca–London, 1985. 35. old.

33 ■ Erről az eljárásról felet-
több izgalmasak.

34 ■ Ami viszont szögesen ellentmond Erdei mezőváros-fogalmának. A falu és a mezőváros egyöntetűségének a téziséhez vö. Szilágyi: *i. m.* 5–10. old.

rekvését.²⁸ E szemléleti beállítottságnak ugyanakkor valószínűleg az is oka, hogy miután a „normáktól való kényszer [szülte] (vagy önként vállalt) eltéréseket [...] a faluközösség nem csupán tudomásul vette, hallgatólagosan megtűrte, hanem a kívülálló szeme elől rejtegette-takarta is [... ily módon] a néprajzi gyűjtő számára inkább csak a norma, mintsem az élő gyakorlat tárulkozott fel”.²⁹

Végül: a néprajztudomány forrásanyaga időnként írott, zömmel vizont orális természetű információ, ám egyaránt narratív szerkezetű. Nem lehet ma már teljesen figyelmen kívül hagyni a kutatói narratívumok és egyúttal a forrásokban megtestesülő szövegkonstrukciók poétikai és retorikai meghatározottságát sem. Ebből a különösen szerteágazó kérdéskörből hadd ragadjak ki egy, a gondolatmenet szempontjából fontos problémát. Minden narratívumot a megszerkesztettsége, megformáltságának a hogyanja lát el az olvasó-befogadó által értelmezhető (felfogható) jelentéssel. A néprajzban gyakran értékesített „igaz történet”,³⁰ valamint az önéletrajz és élettörténet³¹ esetében (az utóbbiról Mohay Tamás érdemének megfelelően beszél a kötetben) a néprajzosok is kellően tudatában vannak e ténynek. Mégis: a néprajzi adatok értékelése és értelmezése során (a történetek többségéhez hasonlóan) a néprajzosokat szinte kivétel nélkül a „dokumentarista beállítottság” vezérli. Ez azt jelenti, hogy a szöveget rendszerint közvetlenül azonosnak veszik az általa referált valósággal, azzal, amit pusztán csak megjelenít; ezáltal a reprezentációt a póre helyettesítés kérdésévé egyszerűsítik le.³² Jóllehet az érintett szövegek, nem utolsósorban épp megformáltságuk miatt – mind keletkezésük kontextusában, mind az utólagos értelmezés során – a legkülönbözőbb, olykor egymástól élesen elütő jelentésekre tesznek szert.

Visszatérve még néhány szó erejéig a két utójára említett szerzőhöz, az ő szövegeikben (különösen Jávor fejezetében) többnyire primer kutatási eredmények szólnak a „jó” és a „helyes” paraszti élet szabályairól és erkölcséről, valamint a normaszegés gyakorlatáról (az utóbbi inkább Szilágyi szűkebb érdeklődési körébe vág). A három tudomány (néprajz, jogtudomány, történetírás) metszéspontjában álló téma kapcsán Szilágyi kimerítően tárgyalja a központi, a tételes jog alapján álló államhatalom társadalmi érvényesülését, a népi törvényszegés különféle módzatait, a paraszti szokásjog és a tételes törvényi rend illeszkedését és konfliktusait, valamint a bűn népi fogalmát és a büntetés társadalmi szokásrendjét.

A kötet egyik legizgalmasabb tanulmánya Jávor kifejezetten olvasmányos szövege, amelyben a szerző zömmel a saját maga által gyűjtött levéltári és nyomtatott források alapján a férfi és a női magatartási szerepek, a családi együttélés, a gyermeki szocializáció, a viselkedési illemszabályok megannyi paraszti normáját tárja az olvasó elé. A fejezet anyaga szinte revelatív erővel hat. Ugyanakkor épp ez a tanulmány figyelmeztet leginkább arra, milyen komoly veszély

fenyeget, ha a néprajzi megközelítés történeti források „teljes olvasata” helyett megreked az egyes vagy az egyedi adatok kiszemelgetésének a szintjén.³³ A paraszti világ, sőt a társadalom egészének teljes kontextusa sikkad el, amikor a tetszőlegesen kiragadott, az eredeti összefüggéseiktől elvonatkoztatott maximum Jávor tálalásában szinte önálló életre kelnek. Az időhöz, a térhez és a társadalmi közeghez szorosan kötött és egyúttal a változásoknak is folyton kitett „kulturális struktúra” megjelenítése helyett ilyenformán a formális szociológiai leírásból kikerekedő statikus és kimerevített állókép ad végül számot a paraszti viselkedés historikumáról.

Mohay egymagában képviseli a kötet szerzői közül azt a felfogást, mely szerint az erkölcsi értékek, a magatartási minták olykor nem is pusztán norma voltukban, mint inkább „valóságos működésükben” kerülnek a néprajzi megfigyelés látóterébe. Majd hozzáfűzi: „Az is igaz, hogy koherens értékvilággal mint kifejtett rendszerrel ritkán találkozhatunk, inkább elemek, végtelen helyzetekben megfogalmazott hangsúlyok jelentkeznek.” (785. old.) Magunk részéről ezt az utóbbi megközelítést, a paraszti, a népi kulturális gyakorlat így megalkotott fogalmát részesítenénk előnyben a Jávor által követéssel szemben.

Nem térhetek ki a könyv minden egyes részletére, ezért végül csupán a *Falu, város – helyi társadalom* fejezetcímbe foglalt blokkra utalok, melyben tizenegy helyi esettanulmány olvasható. Egy-egy falusi vagy mezővárosi település paraszti társadalmát rekonstruálják itt a szerzők a XIX–XX. század fordulójára koncentrálnak. A feldolgozott települések ugyanakkor nem reprezentálják kielégítő módon az ország egészét, mivel túl sok köztük az alföldi (ezen belül is a tiszántúli) helység. A minta kijelölését Szilágyi azzal indokolja, hogy az egyedi, a történeti és néprajzi leírás és elemzés révén „egyenített” települések egy-egy típust kell hogy megjelenítsenek, úgymint: a jobbágyfalut, illetve a „nemes kommunizást”, a kis népességű és belülről homogén falut, illetve a társadalmában tagolt kisvárost, a régóta kontinuos, illetve a modern korban keletkező (vagy újraalapított) települést, végül a népművészetéről híressé lett, illetve ilyen kulturális teljesítménnyel nem büszkélkedő helységet. Vezérfonal gyanánt végül közös vizsgálati szempontokat is megfogalmaz az esettanulmányok hét szerzője számára, akik tetszésük szerint és persze a kezükben lévő anyag függvényében élnek az egyénített és a típusos ábrázolás kínálkozó lehetőségével. A kötet e fejezete, melyben egyöntetű paraszti társadalmi (kulturális) entitásként szerepel a falu és a mezőváros,³⁴ jószerevel példamutatónak is tartható. Modellértékű kísérlet ez az antikvárius helytörténetírás meghaladására: az általános vizsgálati szempontok alkalmazása ellenére sem látszik ugyanis elsikkadni a lokalitás egyedisége iránt megmutatkozó élénk tudományos érdeklődés.

A TARSADALOMNÉPRAJZ IDENTITÁSA

A *Magyar Néprajz* nyolcadik, társadalom-néprajzi kötete a téma első összefoglalása. Jóllehet – amint Paládi-Kovács előszavából megtudhatjuk – már a két háború közt felvetődött *A magyarság néprajza* (1933–37) ilyesféle kiegészítésének a gondolata, majd pedig 1955-től több mint négy évtizeden át szüntelenül napirenden tartották a társadalom-néprajzi összefoglaló megírását. Ám utoljára majd csak az 1990-es évek derekán újjászervezett szerkesztőség (az ötvenes évek óta immár negyedik a sorban) és a szerzők ekkor kijelölt köre hozta végül tető alá a művet. A *Társadalom* című kötet jelentősége az tehát, hogy benne és általa konstituálódik a néprajztudomány egyik sajátos válfaja, melynek mind ez ideig még a diszciplináris identitása is módfelett tisztázatlannak tűnt. S noha a kötet mint tudományos teljesítmény feltétlenül tiszteletet parancsol, azt ennek ellenére sem állíthatjuk, hogy teljes mértékben sikerült eloszlatnia azokat a fogalmi bizonytalanságokat, amelyek a társadalomnéprajz önálló tudomány voltát mindmáig körülengik. □